

“Preliminary Research on Occupational Injuries of Craftsmen and the Introduction of ‘Harmful Occupations’: A Review of Historical Texts from the Mongol and Ilkhanid Periods in Iran”

Yazdan Farrokhi*

Abstract

The categorization of occupations and trades in the social history of Iran, particularly concerning the injuries, effects, and damages incurred by artisans during their daily work, is a novel approach that this study aims to illuminate by examining historical texts from the Mongol period in Iran. This approach seeks to apply a new historical perspective to a number of data points from historical texts. The present article, employing a descriptive and analytical method, addresses the question of what aspects of injuries and damages resulting from the daily work of artisans are reported in the historical texts of post-Mongol and Ilkhanid Iran. Given the novelty of the subject area, a conventional hypothesis has not been proposed. Nevertheless, the research findings will demonstrate that workplace pollution and the raw materials used by artisans, along with their impact on the respiratory health of artisans in such environments, were among the occupational hazards of this period. These hazards were likely and possible despite the artisans’ skills and experience.

Keywords: Harmful Occupations, Artisans, Daily Work, Workplace, Complication, Damage, Ilkhanid Period Texts.

*Associate Professor of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, y_farrokhi@pnu.ac.ir

Date received: ۱۵/۰۴/۲۰۲۴, Date of acceptance: ۰۶/۱۱/۲۰۲۴



Introduction

statement of the subject: In the social history of Iran, valuable efforts have been made to accurately identify occupations and professions by dividing them from different perspectives, but so far, the classification of occupations in the sense that those occupations and occupations cause injury, complications, and damage during daily work, effects on the body of the artisans, it has not been paid attention to, therefore the current research aims to shed light on the conditions of work and profession and its owners during the period of the Mongol rule in Iran and using the data contained in the historical texts, tries to this research should be an introduction to further studies in other periods of Iranian history.

Questions and hypothesis: In the middle history of Iran, the Mongol period is very distinct and valuable in terms of the information provided by the historical texts about the subject of the current research; Because it is said that the conquest of the Mongols provided them with more fields of dynamism and mobility, and the way the Mongols dealt with them caused more cohesion within them, hence its reflection in historical texts caused the amount of references to them in different texts. The history of this period is significant, and therefore, by posing this question in the historical texts of Iran during the Mughal period, in what fields have losses and damages arising from employment among artisans been reported?

Thus, by posing this question, the study of historical texts in different forms of historiography, mystical treatises, biographies, moral texts and the like will be addressed, and according to the requirements of the research, a limiting hypothesis will not be taken, except that It seems that among the respiratory pollutions arising from the substances that the professionals dealt with in the work environment and their inhalation, it has had the most impact on the health of the professionals.

Materials & Methods

This article has been done with a descriptive and analytical method and in order to determine the subject limitation and precision in the research, it has adopted the following definition of "harmful occupations": "Occupational and professional activities in which the working environment and the materials used in it harm the health of professionals. It hurts and hurts." In this definition, losses are taken into consideration that could not be fixed or prevented even with the skills and measures of the artisans in those days and with the facilities of Mongol and Ilkhanid Iran.

Discussion & Result

The result of this research shows that in the history of Iran, a number of professions can be classified in the category of unprofitable occupations, which can provide a basis for further research by knowing more about the status of the professions. It also shows that in Iran during the Mongol period, people in active occupations and they were working hard, despite the apparent damage to their lives and bodies, but due to the society's need for their activities, there was no other way to continue their activities.

Conclusion

Among the unprofitable occupations, we can mention "tanning", "night man", "phlebotomist", "coppersmithing", "shoemaker" and "alchemist", which the historical texts of Iran during the Mughal period clearly describe the injury and suffering of artisans in The effect of daily work in that job makes information available. In all cases, except for "Copper", the problem of the workers was respiratory pollution in the workplace. In other words, the equipment, raw and primary work materials and in general the working environment of at least the five jobs mentioned have been so polluted that despite the skills and experience of the business owners, examples of pollution and injuries from their employment can still be seen in the texts.

Bibliography

- Adib e Karmini(۲۰۰۶), *Takmelat al-Aṣnāf*, Ali Rawāḡi (ed.), Tehran: Anjoman- e Āṭār va Mafāḡer-e Farhangi, [In Persian].
- Aflāki, A. (۲۰۰۶), *Manāqib al-ārefīn*, T. Yāziji(ed.), Tehran: Donyāye ketāb, [In Persian].
- Afšin Wafāee(۲۰۱۴), “Sorāyeše wa Ketābat e Maṭnavi”, *Boḡārā*, vol. ۱۶, no. ۱۰۴, [In Persian].
- Āmoli, Š. (۲۰۰۲), *Nafāes al-Fonun wa ‘Araes al-‘oyun*, A. ša‘rāni and S.E.Miāniji(ed.), Tehrān: Eslāmiye, [In Persian].
- Anvari,H. (۲۰۰۲), *Farhang e Bozorg e Soḡan*, Tehran: Soḡan, [In Persian].
- Balki, Molānā(۲۰۰۵), *Diwān e Kabir e Šams*, B. Foruzānfar(ed.), Tehran: Ṭalāye, [In Persian].
- Dehḡodā, A. (۱۹۹۸), *Loḡat Nāmeḡ*, Tehran:Dānešga e Tehrān, [In Persian].
- Della Valle, Pietro(۲۰۰۵), *Safarnāmeḡ*, Š.Šafā (trans.), Tehran: Elmi Farhangi, [In Persian].
- Doḡalāt, M. (۲۰۰۴), *Tāriḡ e Rašidi*, ‘A. Ġaffāifard(ed.), Tehran: Mirāt e Maktoob, [In Persian].
- Du Mans, R. (۱۸۹۰), *Estat de la Perse en ۱۶۶۰, par Charles Schefer*, Paris: libraire de la societe asiatique de l’ecole des langues orientales vivantes.
- Ebraāhimi, M. (۲۰۱۳), “Āhangari”, in:*Dahešnāmeḡ ye Farhan e Mardom e Iran*, Tehrān: Markaz Dāyerat ol maāref Bozorg e Eslāmi, [In Persian].

- Ebn e Bazzāz (۱۹۹۷), *Safwa al Safā*, Ġ.ṬabāṬabāee (ed.), Tehrān: Zawwār.v, [In persian].
- Ebn e Battūteh (۱۹۹۶), *Rahleh*, Abdol hadi Tāzi(ed.), Riāz: Akādimi al mamleka al Mağrebiye, [In Persian].
- Ebn e Fowati (۲۰۰۲), *Al-Hawādī al-jāmī'a*, A. Āyati (trans.), Tehran: Anjoman- e Ātār va Mafāker-e Farhangī, [In Persian].
- Eṣābati, M. et al. (۲۰۱۴), *Majmue ye Moqarrarāt e Mašāḡel e Saḡt wa Ziānāwar*, Tehran: Fadak, [In Persian].
- Floor, W.M. (۱۹۷۵), “The guilds in Iran: an overview from the earliest beginning till ۱۹۷۲”, *Z. D .M. .G.*, vol.. ۱۲۵, ۹۹–۱۱۶.
- Floor, W.M. (۱۹۸۷), “Asnaf”, in: *Encyclopedia Iranica*, London and New York: Luzac.
- Ġazzālī, M. (۲۰۰۴), *Kimiāye Sa ‘ādat*, H. Ḳadiv jam (ed.), Tehran: Elmi Farhangī, [In Persian].
- Ġazzālī, M. (۲۰۰۷), *Ehyāe Olum e Din*, H. Ḳadiv j. (trans.), Tehran: Amir Kabir, [In Persian].
- Jowayni, A. (۲۰۰۶), *Tāriḡ e Jahān Goṣā*, M. Qazwini (ed.), Theran: Donyāye Ketāb, [In Persian].
- Keyvani, M. (۱۹۸۲), *Artisans and guild life in the later Safavid period: Contributions to the social-economic history of Persia*, Berlin: Klaus Schwarz.
- Keyvāni, M. (۲۰۲۱), *Bāzagāni wa Aṭnāf e Pišro Dar ‘Ahd e Ṣafawī*, Tehran: Markaz Dāyeratol ma‘aref e Bozorg e Eslami, [In Persian].
- Lambton, AnnK.S. (۱۹۹۶), *Continuity and changes in medieval Persia: Aspects of administrative Economic and Social History ۱st – ۱۳th Century*, London: I.B. Tauris& Co Ltd.
- Lane, George (۲۰۰۳), *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: a Persian renaissance*, New York: Routledge Curzon.
- Lane, j. (۲۰۰۹), *Irān Dar Awāyel ‘Ahd e Ilḡāni*, A. Razawī (trans.), Tehran: Amirkabir, [In Persian].
- Lewis, B. (۱۹۳۷), “The Islamic Guilds”, *The Economic History Review*, vol. ۸, no. ۱, ۲۰–۳۷.
- Massignon, L. (۱۹۴۹), “Islamic Guild”, in: *Encyclopedia of social sciences*, vol. viii, New York: The Macmilan Company, ۲۱۴–۲۱۶.
- Markaz e Paṣuhešhāye Majles e Šorāye Eslami (۱۹۶۰), *Qānun e Bimehāye Ejtemāee Kārgarān*, Moṣavab e ۱۱/۰۵/۱۹۶۰, Online version, Date of access: ۱۰/۰۱/۲۰۲۳, [In persian]: <https://www.rc.majlis.ir/fa/law/print_version/۹۵۲۱۰>.
- Matin, P. (۲۰۱۵), “Hejāat”, in: *Dānešnāmeḡ ye Farhang e Mardom e Irān*, K.M. Bojnurdi (ed.), Tehran: Markaz Dāyeratol ma‘aref e Bozorg e Eslami, [In Persian].
- Moāvenate Hoquqi Riāsat jomhori (۱۹۵۲), *Lāyehye Qānuni Bimehaye Ejtemāee e Kārgarān*, Moṣawab e ۲۱/۰۱/۱۹۵۳, Online version, Date of access ۱۰/۰۱/۲۰۲۳, [In persian]: <<https://www.qavanin.ir/Law/TreeText/۱۷۶۱۴۴>>.
- Mostofi, Ḥ. (۱۹۸۵), *Tāriḡ e Gozide*, ‘A. Navāee (ed.), Tehran: Amirkabir, [In Persian].
- Moširim, M. and A. Behniā (۲۰۲۲), “Taḡlil Hoquqi wa Aḡlāqi Bāznešastegi e Piš Az Mo‘ed Az Kar Oḡlādegi wa Fot Dar Mašāḡel e Saḡt Wa Ziānāwar”, *Aḡlāq Dar ‘Olum Wa Fanāwari*, vol. ۱۷, ۲۴–۲۸, [In Persian].
- Nasafi, A. (۲۰۰۷), *Kašfal-Ḥaqāyeq*, A. Mahdavi e Dāmḡāni (ed.), Tehran: Elmi Farhangī, [In Persian].

٢٨٣ Abstract

- Našir al-Din Tusi, M. (٢٠٠٨), *Aḳlāq e Našeri*, M. Minovi and M. Heydari (eds.), Tehran: Ḳārazmi, [In Persian].
- Obeyd e Zākāni (١٩٩٩), *Koliāt*, M.ĵ. Maḥjub (ed.), New York: Bibliotheca Persica, [In Persian].
- Parovbeyzāe, Ḥ. (٢٠٠٣), *Tāriḳ e warzeš e Bāstāni Irān*, Tehran: Zawwār, [In Persian].
- Petrošefsli, E. (١٩٧٨), *Kešāwarzi wa Monāsebāte ‘Arzi Dar Irān e ‘Ahd e Moḡol*, K. Kešāwarz (trans.), Theran: Nil, [In Persian].
- Rāḡeb (١٩٩٩), *Moḡāžerāt*, Beirut: Dār al-arqam, [In Persian].
- Razawi, A. (٢٠٠٩), *Šahr, Siāsāt wa Eqtesād dar ‘Ahd Ilḳānān*, Tehran: Amirkabir, [In Persian].
- Rāzi, A. (٢٠١٢), *Naḡz*, M. Moḡadet (ed.), Tehran: Sāzmān Čāp wa Nšr, [In Persian].
- Sa’di (٢٠٠٢), *Bustān*, Ġ. Yusefi (ed.), Tehran: Ḳārazmi, [In Persian].
- Sa’di (٢٠٠٥), *Gulestān*, Ġ. Yusefi (ed.), Tehran: Ḳārazmi, [In Persian].
- Salimi e Moayed, S. (٢٠١٩), “Dabbaḡi”, *Dānešnāmeḥ ye Farhang e Mardom e Irān*, K.M. Bojnurdi (ed.), Tehran: Markaz Dāyeratol ma‘aref e Bozorg e Eslami, [In Persian].
- Sa’idī Sirjānī, ‘Alī-Akbar (١٩٩٣), “DABBĀĠĪ”, in: *Encyclopædia Iranica*, vol. VI/٥, ٥٣٠–٥٣٢, accessed on ٣٠ December ٢٠١٢, available at: <<http://www.iranicaonline.org/articles/dabbagi>>.
- Savory, Roger (١٩٩٩), “Ebn Bazzāz”, in: *Encyclopædia Iranica*, vol. VIII, Fasc. ١, ٨, available at: <<https://www.iranicaonline.org/articles/ebn-bazzaz>>.
- Šahri, ĵ. (١٩٩٢), *Ṭehrān e Qadim*, Tehran: Mo’in, [In Persian].
- Šeyḳli, T. (١٩٧٩), *Aṭnāfi al-‘Aṭre ‘Abbāsi*, Baḡdād: Wezārat al-‘Alām, [In Persian].
- Šeyḳli, T. (١٩٨٣), *Aṭnāf Dar ‘Aṭre ‘Abbāsi*, H. ‘Aālem Zādeh (trans.), Tehran: Dānešgāi, [In Persian].
- Zamāni, K. (١٩٩٨), *Šarḥe jāme Maṭnawi e Maenavi*, Tehran: Eṭelā’at, [In Persian].

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران و معرفی «مشاغل زیان‌آور»:

بازخوانی متون تاریخی ایران روزگار مغول و ایلخانی

یزدان فرخی*

چکیده

دسته‌بندی مشاغل و پیشه‌ها در تاریخ اجتماعی ایران، از نظر صدمه، عوارض، و آسیب‌هایی که در هنگام انجام کار روزانه به جسم پیشه‌وران وارد می‌آید، طرح تازه‌ای است که پژوهش حاضر در تلاش است تا با مطالعهٔ متون تاریخی ایران دورهٔ مغول، به وسیلهٔ آن پرتوی بر آن بیفکند و بدین ترتیب شماری از داده‌های متون تاریخی را در دیدگاه تاریخی نوینی به کار گیرد. مقاله حاضر باهدف یادشده و به شیوه توصیفی و تحلیلی به این پرسش می‌پردازد که گزارش متون تاریخی ایران روزگار پس از مغول و ایلخانی از صدمات و آسیب‌های ناشی از اشتغال پیشه‌وران به کار روزانه در چه زمینه‌هایی بوده است؟ نظر به تازگی حوزهٔ موضوعی، فرضیه‌ای به شیوه معمول برای آن در نظر گرفته نشده است. به هر روی، یافته‌های پژوهش نشان خواهد داد که آلودگی محیط کار و مواد خام یا اولیه کار پیشه‌وران و آسیب آن بر تنفس و استنشاق پیشه‌وران در آن محیط از جمله مواردی از زیان‌های مشاغل در این دوره بوده که حتی باوجود مهارت و تجربهٔ پیشه‌وران، بازهم زیان‌مندی آن‌ها ممکن و بسیار محتمل بوده است.

کلیدواژه‌ها: مشاغل زیان‌آور، پیشه‌وران، کار روزانه، محیط کار، عارضه، آسیب، متون دورهٔ ایلخانی.

*دانشیار، تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. y_farrokhi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۶



۱. مقدمه

پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاریخ پیشه‌وران در جهان اسلام و ایران به ساحت‌های گوناگونی از این عرصه پراهمیت از تاریخ اجتماعی پرداخته است؛ از جمله تولید، توزیع و خدمات، مالیات، تشکیلات، و حتی فعالیت‌های فرهنگی، دینی، و یا پدیده‌هایی مانند گرایش به فتوت مدنظر تحقیقات انجام‌شده بوده است.

به‌طور کلی دسته‌بندی مشاغل رایج از نظر تهدید و زیان انجام آن برای جان، سلامت، و بهداشت صاحبان مشاغل و اطلاق «مشاغل زیان‌آور» بر آن‌ها در جهان معاصر و از جمله در ایران معاصر مطرح شده تا در پرتو آن، حکومت‌های مبتنی بر مشروطه و مردم‌سالاری بخشی از وظایف و پشتیبانی‌های خود را در برابر شهروندان به‌انجام رسانند. به‌سخن دیگر، در ذیل شرح وظایف حکومت مبتنی بر مشروطه، مسئولیت حفظ جان، سلامت، و بهداشت شهروندان با عناوینی چون «احیای حقوق عامه» تعریف‌شده تا بدان وسیله تاجایی که ممکن است از میزان زیان‌های ناشی از فعالیت برخی مشاغل برای صاحبان آن مشاغل و دیگران کاسته شود و یا محدودیت‌هایی برای آن کارها در نظر گرفته یا مزایایی در حقوق کار به‌دستان آن مشاغل برای کارفرمایان اندیشیده شود.^۱

به‌هرروی، مشاغل «سخت و خطرناک» یا «سخت و زیان‌بار» هرچه باشد، نامی است که به‌تازگی به آن داده‌شده^۲ و در ذیل نام آن حمایتی است که در قالب «تأمین اجتماعی» و «قانون کار» از صاحبان آن مشاغل شده است، اما بی‌گمان ماهیت این مشاغل و زیان‌آوری و آسیب‌های آن بر جان صاحبان آن مشاغل پدیده تازه‌ای نیست و بیش‌تر مسئله‌ای است که جامعه انسانی معاصر صرفاً به تلاش برای حل آن اهتمام ورزیده است.

به‌سخن دیگر، موضوع «صدمات ناشی از کار در مشاغل زیان‌آور»، به‌درازای توسعه و پیشرفت جِرف و پیشه‌ها در روزگار باستان می‌تواند کهن باشد، اما با این همه گزارش‌های پراکنده‌ای از این مسئله در دست‌رس پژوهش‌گران تاریخ‌مانده است تا برپایه آن‌ها بتوان مسئله را واکاوی کرد. در منابع تاریخی (اعم از تاریخ‌نگاری، تذکره‌ها، متون عرفانی، و مانند آن‌ها) در دوره‌هایی که تا اندازه‌ای این امکان فراهم است تا با استفاده از داده‌های پراکنده بتوان اندکی از ابعاد مسئله را روشن کرد، روزگار پس از چیرگی و غلبه مغول تا زوال حکمرانی ایشان در ایران است. در این دوره، بنابه ملاحظات گوناگون، از متون تاریخی به‌صورت ضمنی درباره صدمات ناشی از کار در مشاغل زیان‌آور اطلاعاتی ارزنده‌ای به‌دست می‌آید که با بهره‌گیری از آن‌ها،

ضمن معرفی شماری از این دسته از مشاغل دست‌کم بتوان انتظار داشت تا با انتشار اینمقاله، زمینه برای پژوهش‌های بیش‌تر در این ساحت از تاریخ ایران هموارتر شود.

در میان ملاحظات گوناگون در دورهٔ حکمرانی مغول در ایران، دو مورد به‌صورت برجسته‌تری به‌چشم می‌آید: نخست آن‌که در این روزگار تحت‌تأثیر حمایتی که از دانشمندان و صاحبان قلم شد، در مقایسه با دورهٔ سلجوقیان و خوارزمشاهیان، آثار نوشتاری متنوع و بیش‌تری در حوزه‌های گوناگون خلق شد و دست‌کم در زمینهٔ تاریخ‌نگاری مشهور است که «عظیمی» در آن ساحت از علم روی‌داده است (جوینی ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۶ مقدمه) و نیز آثاری غنی از تاریخ‌نگاری پدید آمد که در آن‌ها زندگی روزمره امکان بازتاب بیش‌تری یافته است، چنان‌که صفوة‌الصفاء، نوشتهٔ ابن‌بزاز، نمونه‌بی‌نظیری از بازتاب زندگی اجتماعی توده‌های رعایا در اواخر دورهٔ ایلخانی به‌شمار می‌رود.

به‌ویژه دورهٔ چیرگی مغول‌ها بر ایران و بخش‌هایی از جهان اسلام از نظر توجه به پیشه‌وران دارای اهمیت به‌سزایی است، تا آن‌جا که درخصوص وضعیت پیشه‌وران در این دوره گفته‌شده است چیرگی مغول‌ها «زمینه‌های پویایی و تحرک عمل بیش‌تری» برای آن‌ها فراهم کرد و نوع برخورد مغول‌ها با ایشان موجب «انسجام بیش‌تری» میان آن‌ها شد (رضوی ۱۳۸۵: ۳۹۵-۳۹۶) و این با آن‌چه ابن‌بطوطه، سفرنامه‌نویس اهل طنجه، در پایان دورهٔ ایلخانی در شیراز و اصفهان از پیوستگی و انسجام ایشان دیده بود، هم‌سوئی و هم‌خوانی دارد (ابن‌بطوطه ۱۴۱۸: ج ۲، ۳۱). در این‌که گفته می‌شود مغول‌ها در آغاز تهاجم خود به ایران، پیشه‌وران برخی از شهرهای مغلوب را زنده نگه می‌داشتند و میان صاحب‌منصبان و لشکریان خود تقسیم می‌کردند نکته‌ای وجود دارد و آن این‌که در مقایسه با گروه‌های اجتماعی دیگری که به‌دست مغول‌ها می‌افتادند، پیشه‌وران ارزش وجودی بیش‌تری داشتند و از این‌رو میان اسیران زنده‌مانده از شهرها تنها پیشه‌وران بودند که جان سالم به‌در می‌بردند (جوینی ۱۳۸۵: ج ۱، ۷۰، ۱۰۱، ۱۲۷).

افزون‌بر آن، ابن‌فوطیدر گزارشی آورده است که در هنگام لشکرکشی هولاکوخان در سال ۶۵۸ق به حرّان، درخصوص گروهی از «درویشان قلندری» اسیرشده دستور خواستند و هولاکو نیز، پس از مشورت با خواجه نصیرالدین، دستور به کشتن ایشان داد. خواجه در حق آن‌ها گفته بود ایشان «فضولات این جهان» و «بار بر دوش» دیگران‌اند و افزوده بود اشخاص چهار کار «امارت، تجارت، زارعت، و صنعت» در جهان مایهٔ سازندگی‌اند و در نتیجه آدمیان مشغول به آن کارها سزاوار زیستن‌اند (ابن‌فوطی ۱۳۸۱: ۲۰۳).^۱ بنابراین، چنین می‌نماید با توجه و عنایت به این پایگاه‌های اجتماعی اطلاعات قابل‌توجهی از احوال آن‌ها در متون تاریخی این دوره به‌دست آید.

۱.۱ سؤال و فرضیه

حال با این تفصیل و در پرتو گزارش‌هایی که از منابع دوره یادشده برجای مانده است، تلاش می‌شود تا به این پرسش اصلی پاسخ گفته شود که در متون تاریخی ایران دوره مغول، زیان و آسیب‌های برخاسته از اشتغال به کار در میان‌پیشه‌وران در چه زمینه‌هایی گزارش شده است؟ از آن‌جاکه تحقیق در این زمینه در مرحله مقدماتی خود قرار دارد و شناسایی مشاغل به‌شیوه استقرایی انجام می‌شود، بنابراین فاقد فرضیه معمول است که در تحقیقات تاریخی به کار گرفته می‌شود. با این حال، چنین می‌نماید از جمله آلودگی‌های تنفسی برخاسته از موادی است که پیشه‌وران در محیط کار با آن سروکار داشتند و استنشاق آن‌ها بیش از همه بر سلامت جان پیشه‌وران تأثیر مخرب داشته است.

۲.۱ پیشینه تحقیق

باتوجه به این‌که این حوزه از پژوهش (دوره مغول و ایلخانی) تاکنون مورد توجه پژوهش‌گران تاریخ قرار نداشته، لذا می‌توان گفت مقاله فاقد پیشینه پژوهشی است. با این همه، می‌توان به مواردی اشاره کرد که به‌طور کلی به پژوهش در تاریخ میانه ایران و اسلام پرداخته‌اند؛ از جمله صباح ابراهیم سعید الشیخلی در پژوهشی با نام «اصناف و حرفه‌ها در دوره عباسی: خاستگاه و تکوین آن» جنبه‌های گوناگونی از زندگی پیشه‌وران را مورد کاوش قرار داده است. پژوهش او به دلیل مستندنگاری و دقتی که در طرح دیدگاه‌های تاریخی در پیش گرفته بود، دارای اهمیت فراوانی است.^۱ وی در واقع کار خود را در ادامه و برپایه تحقیقات و دیدگاه‌های اسلام‌شناسانی چون برنارد لوئیس^۲ و لویی ماسینیون^۳ قرار داده بود. در تاریخ متأخر ایران اسلامی هم مهدی کیوانی در رساله دکتری خود (۱۹۸۷) و سپس در *دایه المعارف بزرگ اسلامی* (کیوانی ۱۳۷۹: ذیل مدخل «اصناف») به طرح برخی دیدگاه‌ها درباره جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، و سیاسی پیشه‌وران و اصناف در ایران پرداخته است. وی به تازگی اثری در ادامه رساله دکتری خویش منتشر کرده و مطالبی بر آن افزوده است (کیوانی ۱۴۰۰). پژوهش‌های ویلم فلور هم در زمینه اصناف مثال‌زدنی است (برای نمونه، بنگرید به ۱۱۶-۹۹: ۱۹۷۵ Floor ۷۷۸-۷۷۲ Floor ۱۹۸۷).

هم‌چنین، باید به پژوهشی که با نام *نخستین ته‌وزن‌نگار و زانه* منتشر شده و در بخشی از آن به «مشاغل و پایگاه‌های درآمدی» اختصاص یافته است اشاره کرد. رویکرد کتاب‌افشده در نوع خود دارای تازگی است و وضعیت مشاغل رایج در امور دینی در زندگی روزمره به‌ویژه در

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران. (ویزدان فرخی) ۲۸۹

بخش «اوقاف» قابل توجه است (موسی‌پور بشلی ۱۳۲: ۱۳۹۵-۱۳۸). دیگر این که به تازگی پژوهش‌ها بی‌هم در قالب مدخل دانش نامه ای در ذیل واژه‌هایی چون «آهن‌گری» (ابراهیمی ۱۳۹۲: ۲۰۰-۲۰۸)، «حجامت» (متین ۱۳۹۴: ۴۹۴-۴۹۸)، و «دباغی» (سلیمی مؤیدی ۱۳۹۵: ۲۴۱-۲۳۷؛ چنگیزی ۱۳۹۳) و غیره نگاشته شده‌اند که در آن‌ها جنبه‌های مختلف کار پیشه‌وران مورد توجه قرار گرفته است. برای نمونه، در اثر اخیرالذکر دربارهٔ دباغی‌جنبه‌ها می‌مدنظر این مقاله نیز مورد توجه بوده و در متن مقاله نیز اشاره‌هایی به آن شده است. از جمله اشاراتی است که به «بوی نامطبوع دباغ» شده است و به این واسطه خواننده می‌تواند به محیط آلودهٔ این حرفه ره‌نمون شود. افزون‌بر آن، باید به دستاوردهایی اشاره کرد که در آن کوشیده شده است تا ابعاد اجتماعی کار پیشه‌وران را مورد توجه قرار گیرد و ضمناً به محیط دشوار و خطرناک کار ایشان هم اشاره شده است؛ از جمله حرفهٔ «آهن‌گری» را می‌توان مثال زد که دربارهٔ آن مطالعه گسترده‌ای صورت گرفته است هرچند سهم بخش «آسیب‌های شغلی» احتمالی در آن به اختصار طین شده است (ذیلابی ۱۳۹۶: ۵۰)، اما چنان‌که دست‌کم از محتوای آن‌ها بر می‌آید، موضوع صدمات ناشی از انجام مشاغل مدنظر قرار نگرفته است.

۳.۱ روش، تعریف، و محدودیت موضوعی تحقیق

سرانجام به منظور تعیین محدودیت موضوعی و دقت در پیش‌برد تحقیق و ارائه گزارشی روش‌مند، تعریف مدنظر این مقاله از «مشاغل زیان‌آور» چنین است: «فعالیت‌های شغلی و حرفه‌ای که محیط کار و مواد مورد استفاده در آن، سلامت پیشه‌وران را دچار زیان، صدمه، و آسیب می‌کند». در این تعریف زیان‌هایی مورد توجه قرار می‌گیرد که در آن روزگار و با امکانات ایران روزگار ایلخانی، حتی با مهارت و تدابیر پیشه‌وران قابل رفع و جلوگیری نبوده است. برای نمونه، مشاغلی که با آتش سروکار داشتند، همواره در معرض آسیب قرار داشتند و امکان آسیب به جان ایشان وجود داشت. برای نمونه، حرفهٔ آهن‌گری پیشه‌های مرتبط با آن و نیز نانوایی از جمله این مشاغل به‌شمار می‌آیند که با مهارت پیشه‌وران، زیان‌های ناشی از آن قابل مهار و کنترل بوده است، چنان‌که مولوی در تمثیلی هژمونیک عنوان کرده است:

فعل آتش	نمی‌دانی تو برد	گرد آتش با چنین دانش مگرد
علم دیگ و آتش	ار نبود تو را	از شرر نه دیگ ماند نه ابا
آب حاضر باید و فرهنگ نیز		تا پزد آن دیگ سالم در ازیر
چون ندانی دانش آهن‌گری		ریش و مو سوزد چو آن‌جا بگذری

(مولوی ۱۳۷۳: ۶۹۶).

از شعر بلخ شده می توان چنین برداشت کرد که محیط شغل آهن گری برای اشخاص نابلد پرخطر بوده است، اما در عوض آهن گران مهارت هایی آموخته بودند که از آسیب احتمالی جلوگیری می کرده یا احتمال آن را به حداقل می رسانده است؛ این تمایز درباره کار نانوایان هم مصداق دارد و از مشاغل یان آور مدنظر این تحقیق کنار گذاشته شده است؛ برای نمونه حکایت پیش رو از تذکره صفوة/الصفاء درباره فرزندان های کار نانوايي از این موارد است: «خی شادی خباز اردبیلی» حکایت می کند که در اواخر ماه رمضان به خواسته «شیخ صفی الدین اردبیلی» به مدت دو روز، یک سره در «مطبخ» خانقاه به پختن نان برای مراسم عید فطر پرداخته بود، اما در یکی از شب ها در هنگام کار کردن دست وی «بسوخت» و شیخ که برای دیدن کار وی به مطبخ آمده بود، سوختگی دست او را به شیوه خاصی که نویسندۀ صفوة/الصفاء روایت کرده است، شفا می دهد: «به دست مبارک، دستم بگرفت و دست درمالید؛ در حال خوش شد» (ابن یزاد ۱۳۷۶: ۳۳۶). شاید بتوان در تمایز با مشاغل زیان آور از آن ها به عنوان مشاغل «پرخطر» یا «مخاطره آمیز» یاد کرد که خود موضوع متمایزی از این پژوهش خواهد بود.

۲. خواجه نصیرالدین طوسی و مشاغل زیان آور

در کنار گزارش پیشین ابن فوطید درباره دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و موضوع درویشان قلندری و مشاغل رایج در جامعه، گزارشیم از خود خواجه نصیرالدین، که در کتاب /خلافتناصری در دست است، معیاری برای شناخت جامعه ایران دوره میانه مدنظر قرار گرفته است (Lambton ۱۹۸۸: ۲۲۲-۲۲۳, ۲۹۷, ۳۲۸). در آن کتاب که در نیمه نخست سده هفتم قمری و در سال های نخست تهاجم و چیرگی مغول ها در قلاع اسماعیلیه نوشته شده، دیدگاه هایی درباره طبقه بندی جامعه انسانی بر اساس مشاغل و پیشه اشخاص مطرح شده است و برپایه آن ها و با توجه به ماهیت و شیوه انجام کار در انواع مشاغل سه دسته «شریف»، «خسیس»، و «متوسط» دسته بندی شده است که مشاغل «خسیس» در برگیرندۀ پیشه هایی است که جایگاه فرومایه ای در جامعه داشتند و این دسته نیز به سهم خود از جهت کیفیت و ماهیت آن مشاغل به سه گونه مشاغل «منافی مصلحت عمومی»، «منافی فضیلت»، و «مقتضی نفرت طبع» صورت بندی می شدند (خواجه نصیرالدین طوسی ۱۳۸۷: ۲۱۲).

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران. (ویزدان فرخی) ۲۹۱

در دستهٔ اخیر خواجه نصیرالدین، ضمن این‌که این‌گونه مشاغل را در دستهٔ «مشاغل فرومایه» قرار می‌دهد، نکتهٔ دیگری دربارهٔ آن‌ها می‌افزاید و باطن عبارت «مقتضی نفرت طبع»^۲ به آفت و آسیبی که درحین انجام مشاغل بر جان پیشه‌وران وارد می‌آید، اشاره کرده است که می‌تواند درجهت مشاغل زیان‌آور و موردنظر این پژوهش باشد. بر همین اساس وی مشاغلی مانند «حجامی، دباغی، و کناسی» را برای نمونه پیش آورده است. به‌باور وی، ماهیت این مشاغل به‌گونه‌ای بوده است که «اقتضای» انجام‌دادن آن «نفرت طبع» است؛ یعنی موجب «رمیدگی» و یا «بی‌زاری» در «طبع» آدمی خواهد شد. به‌سخن دیگر، اشتغال به آن شغل، به‌دلیل ویژگی‌های محیط کار یا شیوهٔ انجام، باعث می‌شود «طبع» یا طبیعت انسان رنجیده شود و آسیب ببیند. بنابراین هرچند به‌گفتهٔ خواجه نصیرالدین سرشت و طبیعت انسان از این مشاغل دوری می‌کند و گریزان است، بنا به ضرورت و نیاز اجتماع انسانی انجام آن‌ها نیز گریزناپذیر است (همان). ناگفته پیداست که پرداختن به مشاغل یادشده که انسان را در شرایط ناموافق با طبع و چه‌بسا زیان‌مند قرار می‌دهد، کسب درآمد از طریق آن‌ها از روی ناچاری و یا بر اثر دنباله‌روی از میراث خانوادگی قشرهای فرودست بوده است و از این‌رو مطلب یادشده با حوزهٔ مطالعهٔ گروه‌های «فرودست» پیوند دارد. به‌هرروی خواجه نصیرالدین برای دسته‌بندی مشاغل حاوی شرایط و محیط کاری آسیب‌رسان بر سلامتی پیشه‌وران باب سخن گشوده است.

خواجه نصیرالدین دربارهٔ طرح این موضوع البته جزئیات بیش‌تری را به‌دست نمی‌دهد و مشاغل بیش‌تری را که مقتضی نفرت طبع باشد، معرفی نکرده است و به‌هرروی دست‌کم در طرح مجدد دیدگاه وی در دانش‌نامه‌ای که شمس‌الدین آملی، اندیشمند نیمهٔ سدهٔ هشتم قمری، در اواخر دورهٔ ایلخانی فراهم آورده است، نیز چیزی به آن افزوده نشده است و این البته نشان می‌دهد که آن طرز تلقی در میان اندیشمندان ایرانی و مسلمان سدهٔ هشتم و نهم ردپایش قرار گرفته است (آملی ۱۳۸۱: ج ۳۹۹، ۲). بنابراین، ضمن معرفی نمونه‌های یادشده درجهت مسئله و پرسش تحقیق، تلاش می‌شود تا نمونه‌ها و مشاغل مشابه در این زمینه معرفی شوند.

۳. دباغی

دباغیاز حرفه‌های کهن‌درايراناست که در فرایند انجام آنپوست حیوانات به‌چرم تبدیل می‌شود و کار آن به‌کم‌کم مواد معمولاً بدبو و طیمرا حلیه‌شوار انجام می‌گرفت. بنابراین، در این شغل محیط کار به‌گونه‌ای بود که «بوی تعفن» ناشی از مواد مورد استفاده آن را به

شغلی خاص در می آورد و در نتیجه در ایران همواره کارگاه های دباغان در نقاط مجزا و بیرون از شهر قرار داده می شد (سعیدیسیر جانی ۱۹۹۳: ۵۳۰-۵۳۲).

هرچند باتدبیر یاد شده شهروندان از بوی محل کار ایشان آسوده می شدند، کار به دستان آن شغل پیوسته و در ساعات انجام کار در معرض آن قرار داشتند. مولانا جلال الدین بلخی در نیمه دوم سده هفتم قمری^{۱۱} در قلمرو سلجوقیان روم از مشاهده فعالیت دباغان برای بیان معانی عرفانی خود بهره برده و آسیب جسمانی این دسته از پیشه وران و تأثیر زیان آور محیط کار در ایشان را دست مایه ای برای بیان سخنان اخلاقی و عارفانه خود کرده است. هرچند اثر اخیر نمونه هایی روشن را از این آسیب احتمالی در محیط کار ولودگی های آن به دست نمی دهد، روشن است که این فضا و محیط کار آلوده می تواند سبب ساز آسیب های وارده بر جسم پیشه وران باشد.

وی در حکایتی از دباغی سخن می گوید که در بازار «عطاران» بر اثر بوی عطر و گلاب و عنبر و به طور کلی فضای این بازار دچار بیهوشی می شود و درمان های معمول مانند خوردن گلاب و دود کردن عنبر بر وی کار ساز نمی شود، بلکه حال او را بدتر می کند و تنها زمانی درمان حاصل می شود که «برادرش» داروی وی را در «سرگین سگ» می یابد (مولوی ۱۹۲۵: ج ۳، ۴، ۲۹۳-۲۹۵؛ زمانی ۱۳۷۷: ج ۴، ۹۴-۹۸).

مولویدر حکایت اخیر ماهیت کار دباغان را در این داستان به کار «جعل»^{۱۲} تشبیه می کند که پیوسته در حال «سرگین کشی» است. به گفته وی، بوی تعفن آور حیوانات «اندر مغز و رگ» صاحبان این شغل «توی بر تو» جای کرده است و از این روست از بوی گلاب و عنبر و مشک، بی جان و بی هوش می شوند.

گفته می شود که ریشه داستان و بن مایه اصلی آن در سده های پیش از مولوی رواج داشته است،^{۱۳} چنان که در یکی از شرح های اخیر مثنوی گفته شده که این داستان برگرفته شده از *کیمی سعادت* است (همان ۹۳)، اما در *کیمی سعادت* شخصیت اصلی داستان به جای «دباغ» کسی است که شغل «کناسی»^{۱۴} دارد (غزالی ۱۳۸۳: ج ۲، ۶۰۰).

بنابراین، شخصیت اصلی داستان به «دباغ» تغییر داده شده و گمان می رود از آن روی باشد که «دباغی» مطابق تجربه زیسته مولانا و جامعه روزگار او در آسیای صغیر به آن تمثیل نزدیک تر بوده است.^{۱۵} مؤید مطلب بالا روایتی است که در تذکره *مناقب العارفین* گزارش شده و در آن مولانا در کنار «دباغستان»، که گویا محلی مجزا و در بیرون شهر بوده است، برای بیان مطالب عرفانی خویش توصیفی از آن محل یا کارگاه به دست داده است. بر پایه آن *الحسام الدین دباغ*

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران. (یزدان فرخی) ۲۹۳

روایت می‌کندهنگامی که مولانا در پیرامون دباغ‌خانه ایستاده بود، با دیدن آب جویی که از دباغ‌خانه بیرون می‌آمده است و «به‌غایت آلوده و پلید شده بود» نکته و رهنمودی عرفانی بیان کرده است (افلاکی ۱۳۸۵: ۵۰۷).^{□□}

این روایت نشان می‌دهد که محیط کار دباغ‌ها تا چه اندازه «آلوده و پلید» بوده است و نه تنها کاری مقتضی فرومایگی بوده است، بلکه مایهٔ «نفرت طبع» و احتمالاً زمینه‌ای برای ابتلا به بیماری‌های گوناگون برای کسانی که به آن مشغول بودند می‌شده است، چنان‌که گمان می‌رود که درد چشم «حسام‌الدین دباغ»، از مریدان برجستهٔ طریقت مولویه که شغل دباغی داشت و از او در چند جای مناقب العارفین یاد شده است، بر اثر آلودگی‌های ناشی از این شغل بوده باشد (همان: ۴۲۶).

۴. کناسی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، سرگین‌کشی یا «کناسی» همواره از شغل‌هایی بود که پیوسته صاحبان آن متأثر از محیط آلودهٔ کار بودند و هم به‌گفتهٔ خواجه‌نصیرالدین طوسی و پیرو او شمس‌الدین آملی مایهٔ «نفرت طبع» بوده است. حمدالله مستوفی در حدود سال ۷۳۳ ق داستانی را دربارهٔ ابن‌سینا نقل می‌کند که در آن ضمن اشاره به «مذلت» کار کناسی، «از محنت کناسی مُردن» سخن به میان می‌آید. در آن روایت که سخن دربارهٔ اخلاق و نکوهش دنیاطلبی و نفسانیت است، شخصیتی که شغل کناسی دارد، می‌گوید برای وی از رنج، مرارت، و مشقت کناسی مردن آسان است، اما مرگ برای دنیادار و صاحبان جاه و مال دشوار است. در این روایت دو مضمون وجود دارد: نخست آن‌که برای کسانی مانند کناس این حکایت، مردن به دلیل سختی زندگی با آن شغل، آسان بود و دیگر این‌که گویا مرگ بر اثر مبادرت به آن شغل امر محتملی محسوب می‌شده است (مستوفی ۱۳۶۴: ۶۸۹).^{□□}

۵. موزه‌دوزی

دربارهٔ آسیب و زیان‌های مطرح دربارهٔ موزه‌دوزی در این دوره تنها یک روایت به دست آمده است. این یافته که در ضمن یکی از حکایت‌های مربوط به زندگی عرفانی شیخ صفی‌الدین اردبیلی (د. ۷۳۵ ق) مشاهده می‌شود، تولید کفش با نوعی از چرم به نام «بلغاری» و بوی برخاسته از آن در هنگام کار زمینه را برای بیماری پیشه‌ور کار فراهم کرده و به او آسیب رسانده است. اگرچه کتاب *صفوة الصفا* در میانهٔ سدهٔ هشتم قمری (در حدود ۷۵۹ ق) نوشته شده است، اما

روایت‌های آن بیش‌تر به نیمه نخست سده هشتم قمری (Savory ۱۹۹۷) مرتبط است. در این حکایت به روشی، آلودگی ناشی از مواد کاراشاره شده است: «پیره عبدالله» که یکی از مریدان و راویان کرامات شیخ صفی‌الدین در صفوة الصفاست از پدرش که برای مدتی در اوایل جوانی به شغل «موزه‌دوزی» مشغول بوده است، نقل می‌کند که برای مدتی کوتاه نوعی چرم مشهور به «بلغاری» برای تولید کفش به کار برده است، اما پس از مدتی «از بوی آن خلل عظیم در دماغ وی پیدا شد و چنان گشت که از کار به کلی بیفتاد و به کار مشغول نمی‌توانست شدن و سبب ندانستی که بعد از مدتی اندرین مرض بگذشت که به زحمت می‌بود». وی که از مریدان شیخ صفی‌الدین بود با کرامت شیخ به علت بیماری خود پی برده و با توصیه شیخ و همین‌که «موزه‌دوزی ترک کرد بعد از چند روزی صحت یافت» (ابن بزج ۱۳۷۶: ۳۳۱).

این چرم بویناک و کُلفت، در صنعت کفش‌سازی گویا بیش‌تر از روسیه آورده می‌شد و دارای بوی خاصی بوده است و نیز به آن «دیم» هم می‌گفته‌اند لغت‌نامه ۱۳۷۷: ذیل «ردیم»، هرچند به بوی خوش آن اشاره شده است، اما چنان‌که از روایت یادشده می‌توان به روشنی برداشت کرد، این بوی برای سلامت کسانی که به‌عنوان پیشه‌ور و دست‌ورز با آن کالا تولید می‌کردند، زیان‌رسان بوده است. به هر روی، راه‌حل این دسته از منابع برای رفع مشکل و بیماری ترک شغل زطن آورده است.

۶. حجامی

چنان‌که اشاره شد، حجامی از مشاغل سه‌گانه‌ای بود که به‌زعم خواجه نصیرالدین، با انجام آن در انسان «نفرت طبع» حاصل می‌شود. در اصل واژه «حجام» به کسی اشاره دارد که به‌کارگرفتن خون از رگ اشخاص می‌پردازد و از این رو به‌عنوان شغل مکملی برای پزشکی سنتی محسوب می‌شد (نسفی ۱۳۸۶: ۱۶۷؛ مولوی ۱۳۸۴: ۳۵۱)،^{□□} اما در طول تاریخ افزون‌بر آن کار، ایشان کار دلاکی، سرتراشی، و سلمانی را نیز بر دوش داشتند یا متقابلاً دلاکان سرتراشان هم حجامت نیز می‌کردند فرهنگسختن ۱۳۸۱: ج ۳، ذیل مدخل «حجامی»). با این همه، به نظر می‌رسد آن‌چه مبنای نظر کسانی مانند خواجه نصیرالدین طوسی و شمس‌الدین آملی بوده، همین سروکار داشتن با انواع شیوه‌های اجرای عمل حجامت و به اصطلاح گرفتن خون کثیف از قسمت‌های مختلف بدن اشخاص دردمند با گشودن رگ ایشان و یا زالوانداختن بر قسمت‌هایی خاص از بدن ایشان بود (متین ۱۳۹۴: ج ۴، ۴۹۴-۴۹۸).^{□□}

۷. نحاسی

در زبان عربی واژهٔ «نحاس»^{۱۱} به معنای مس است و در لغت «نحاس» به معنای «مس گر» برابر نهاده شده است (فرهنگ سخن ۱۳۸۲: ج ۸، ذیل مدخل «نحاسی»). در جهانگشای جوینی، در ذکر وزارت «اصیل روغدی» در دورهٔ نخستین چیرگی مغول‌ها بر ایران، که به دورهٔ «حاکمان مغولی» نیز مشهور است، از عوارض و زیان‌های شغلی پیشه‌ورانی که به حرفهٔ نحاسی یا مس‌گری می‌پرداختند، سخن به میان آمده است.

اصیل روغدی که از «ابنای دهاقین» و از اهالی روغد در خراسان بود، در دورهٔ حکومت «کورکوز» و پس از برافتادن شرف الدین خوارزمی به وزارت رسید. به گفتهٔ جوینی وی به دلیل این که «در ابتدا» به شغل «نحاسی» اشتغال داشته، برائت‌هایی برخاسته از آن شغل در مجالس رسمی دیوان و در جمع صدور و اعیان، بی‌دهشت، ضراط و حباقی^{۱۲} ازو روان می‌شده است (جوینی ۱۳۸۵: ج ۲، ۲۳۹).

اگرچه آوردن مطالبی مانند آن در جهانگشای جوینی قدری رکیک می‌نماید و از سویی نیز گویا نویسنده آن را برای سرزنش اخلاق‌دو نمایی او به کار برده است، از نظر موضوع مورد بحث این پژوهش دارای اهمیت بمسزایی است؛ زیرا جوینی به صراحت و به قطعیت از ابتلای پیشه‌وران شاغل در آن شغل به ناتوانی در نگه داشتنِ معدل خویشتنِ عوارض ناشی از حرفهٔ نحاسی یا مس‌گری سخن به میان می‌آورد.

چنان‌که مشهور است، مس‌گران برای انجام کار روزانهٔ خویش بایستی پنجه‌پاها را به چپ و راست می‌چرخاندند و این مستلزم پیچ‌وتاپ در کمر بود و البته در ورزش پهلوانی و هوئه در میان کشتی‌گیران اصطلاحی به نام «مس‌گری» شناخته شده است که به نوعی «نرمش» و حرکتی در فعالیت‌های آمادگی جسمانی اشاره دارد که به گمان از فعالیت حرفه‌ای نحاس و مس‌گران گرفته شده است (پرتویضایی ۱۳۸۲: ۱۲۱). هرچه هست، تداوم در این کار روزانه دست‌کم از نگاه جوینی موجب آسیب و عارضه‌ای شده که در شخص «اصیل روغدی» به عنوان عارضه‌ای عادی جلوه کرده است.

۸. کیمیاگری

بی‌گمان کیمیاگری شغل و پیشهٔ متعارفی از نظر ماهیت اقتصادی، اجتماعی، و غیره در مقایسه با حرفه‌های رایج پیشین محسوب نمی‌شود و حتی می‌توان ایشان را در زمرهٔ دانشمندان قرار داد. سخن سعدی می‌تواند وضعیت کسانی را که به این کار می‌پرداختند و شری نشان دهد. در

گلستان درباره ناکامی و نامرادی اهل این حرفه از کسب درآمد در روزگار خویش^{□□} چنین گفته شده است:

«کیمیاگر به غصه مرده و رنج ابله اندر خرابه یافته گنج»

(سعدی ۱۳۸۴: ۸۴).

این سخن بر این اشعار دارد که صاحبان این شغل کسب و کار معین و مشخصی برای تولید و درآمد نداشتند. بنابراین، در اصل شغل مرسوم برای عموم مردم محسوب نمی شد، اما ذکر این حرفه به این دلیل در این مقاله درج شد تا محتوای تنها گزارش موجود در باطن محیط آلوده کار از این طریق بازتاب یابد و از این رو بتوان آن را زمینه ساز پژوهش های دیگری در عرصه فعالیت های حرفه ای گوناگون آسیب رسان قرار داد.

در کتاب الحوادث الجامعة نوشته ابن فوطی (۶۴۲ تا ۷۳۵ ق)، در ضمن روی داده های سال ۶۷۶ ق در بغداد، از درگذشت «عزالدين عبدالسلام بن كبوش بصری»، از شاعران صاحب نام، در آن سال یاد می شود و در این گزارش چنین آورده شده است که وی «به صنعت کیمیا سخت مولع» بوده است و «به سبب بخارات که از تصعید داروها برمی خاست، چشمش نابینا شد» (ابن فوطی ۱۳۸: ۲۳۷). می توان گفت موضوع «بخارات» مواد شیمیایی و صدمات ناشی از آن بر سلامت پیشه وران در حرفه های گوناگونی قابل پی گیری و بررسی باشد و این خود زمینه پژوهش های بیش تری خواهد بود.

۹. نتیجه گیری

دست آورد این پژوهش نشان می دهد که در تاریخ ایران، می توان شماری از مشاغل را در رده مشاغل زیان آور دسته بندی و معرفی کرد. این دسته بندی به منظور شناخت بیش تر وضعیت پیشه وران زمینه ای را برای پژوهش های تازه فراهم می آورد و نشان می دهد که در ایران روزگار مغول اشخاص در مشاغلی فعال و دست به کار بودند که با وجود آشکار بودن آسیب های وارده بر جان و تن ایشان، به دلیل نیاز جامعه به فعالیت ایشان، چاره ای از ادامه فعالیت ایشان در این زمینه نبود.

در میان یافته های این پژوهش مشاغلی چون «دباغی»، «کناسی»، «حجامی»، «نحاسی»، «موزه دوزی»، و «کیمیاگری» (با اندکی چشم پوشی درباره ماهیت کار و تفاوت های ماهوی آنها با مشاغل پیش گفته) را می توان در دسته مشاغلی قرار داد که متون تاریخی ایران روزگار مغول

به‌روشنی از آسیب‌دیدن پیشه‌وران بر اثر مبادرت به کار روزانه در آن‌ها اطلاعاتی را در دست‌رس قرار می‌دهند. در همهٔ موارد، به‌جز «نحاسی»، مسئلهٔ پیشه‌وران آلودگی تنفسی در محیط کار بوده است. به‌سخن دیگر، لوازم، مواد خام و اولیهٔ کار، و به‌طور کلی محیط کار دست‌کم پنج شغل یادشده آن‌چنان آلوده بوده است که باوجود مهارت‌ها و تجربهٔ صاحبان مشاغل بازهم در متون نمونه‌هایی از آلودگی و آسیب‌دیدگی از اشتغال در آن‌ها دیده می‌شود.

در میان پنج شغل مذکور، صرف‌نظر از کیمیاگری که ظاهراً شغل مرسوم و گسترده‌ای در میان عامه نبود، دیگر شغل‌ها از ضروریات زندگی و کاری در چرخهٔ تولید جامعهٔ سنتی و کهن ایران محسوب می‌شدند؛ ضرورت وجود چنان مشاغلی و دیرینگی و دیرپایی آن‌ها کار را به آن‌جا رسانده بود که محیط شغلی در میان باورهای عامیانهٔ ایرانیان رسوخ کرده و محیط آلودهٔ کار ایشان را (دباغی) به محلی برای برگزاری بخشی از آیین‌ها و مراسم سالانه درآورده بود. ازسوی دیگر، شغل نحاسی یا مس‌گری را باید در ردیف مشاغل زیان‌آوری محسوب کرد که بر اثر فشارهای نامتعارف در کار روزانهٔ مس‌گران بر بخش‌هایی از بدن ایشان آسیب وارد می‌کرد. چرخش مداوم بدن به چپ و راست بر روی پنجهٔ پا برای انجام کار مس‌گری چنان فشاری به اعضای بدن ازجمله روده و معده می‌آورد که برای نویسنده‌ای مانند عطاملک جوینی انتساب عارضهٔ بی‌اختیاری در مضراط و حباق^۱ به وزیر نامحبوب وی بر اثر اشتغال پیشین به آن شغل (هم‌به‌منظور فروکاستن از شأن و شوکت وی) امری طبیعی و عادی می‌نموده است؛ یعنی برای عطاملک و معاصران وی دور از ذهن نبوده است که شخصی از پیشهٔ مس‌گران به چنان آسیبی دچار شود.

سرانجام، این پژوهش که در تنگنای دوره‌ای محدود به گردآوری نمونه‌های تاریخی پرداخته است، نمی‌تواند مدعی شناسایی جامعی از این مشاغل زیان‌آور در جامعهٔ ایران روزگار مغول و ایلخانی باشد، بلکه اهمیت پژوهش حاضر در طرح موضوع و گشودن راه شناسایی نمونه‌های تاریخی برای پژوهش‌های دیگر خواهد بود و البته ارائهٔ تعریفی ابتدایی در این زمینه به‌منظور استفاده از پژوهش‌های دیگر می‌تواند به تکمیل و رشد این حوزه از تحقیقات تاریخ اجتماعی ایران ره‌نمون شود.

□. در ایران کنونی مطابق قوانین، این وظیفه بر عهده قوه قضائیه نهاده شده است (مثلاً بنگرید به ماه ۱۴ بانام «احیای حقوق عامه» از «سند امنیت قضایی» مصوب ۱۳۹۷/۱۶ قوه قضائیه، مندرج در روزنام رسمی به نشانی ذیل: <<https://rrk.ir/Laws/ShowLaw.aspx?Code=۲۲۴۴۴>>)

□. از نخستین خبرهایی که در ایران از این حمایت به دست می آید در «لایحه قانونی بیمه های اجتماعی کارگران» مصوب ۱۳۳۱/۱۱/۱ ش است که در دوره نخست وزیری محمد مصدق به تصویب رسیده است. در لایحه اخیر عبارت «کارهای سخت و خطرناک» بکاررفته و در پرتو آن مزایا و حمایتی از کار به دستان این دسته از مشاغل قائل شده است (معاونت حقوقی ریاست جمهوری ۱۳۳۹) و پس از آن مجلس شورای ملی هم آن را در ۱۳۳۹/۲/۲۱ «قانون بیمه های اجتماعی کارگران» تصویب کرده و از آن مشاغل بانام «کارهای سخت و زیالور» یاد شده است (مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی ۱۳۳۹). رفته رفته این قوانین و مقررات توسعه یافته و بفع شاغلان کارهای سخت مزایا و محدودیهایی برای آن در نظر گرفته شده است به گونه ای که امروزه قوانین آن دستکم یک جلد کتاب می شود (اصابتی و دیگران ۱۳۹۳).

□. در پژوهشی که به تازگی از نگاه حقوقی به موضوع این دسته از مشاغل پرداخته شده، از واژگان انگلیسی «hard and harmful jobs» برای آن بهره گیری شده است (المشیری و بهنیا فر ۱۴۰۱: ۲۴-۲۸).

□. دست کم تا روزگار غازان خان هم چنان به گروهی از پیشوران اشاره می شود که صرفاً به حکومت مغول خدمت می کردند و این گمان در خصوص ایشان پیش کشیده شد هست که شاید فرزندان و اعقاب پیشه ورانی بودند که در روزگار نخستین حمل مغول اسیر شده بودند (Lambton ۱۹۸۸: ۳۴۴-۳۴۵).

□. عبید زاکانی گزارش دگرگون شده و به طنز آمیخته شده ای از این گزارش را در کتاب خود آورده است (عبید زاکانی ۱۹۹۹: ۲۴۳).

□. باین که نزدیک به پنجاه از انتشار آن می گذرد (شیخلی ۱۹۷۶)، همواره باز نشر شده و از جمله به زبان فارسی هم ترجمه شده است (شیخلی ۱۳۶۲).

□. از جمله مقاله های مشهور وی می توان به این مقاله اشاره کرد Lewis ۱۹۳۷: ۲۰-۳۶.

□. وی در دانش نامه اسلام چاپ لیدن مداخل مختلفی از جمله «شد» و «صنف» در زمینه اصناف نگاشته است که مورد استفاده شیخلی هم قرار داشته است. یک نمونه از گفته های او در دانش نامه علوم اجتماع ی به چاپ رسیده است (Massignon ۱۹۴۹: ۲۱۴-۲۱۹).

□. چنین می نماید که در متن کتاب /نقص و برای نویسنده آن عبدالجلیل رازی (سده ششم هجری) نیز همین اثر «نفرت طبع» در مبادرت به مشاغلی چون «کناسی» شهرت داشته است (رازی ۱۳۹۹: ۶۷۹).

□. هر چند اتفاق نظری درباره تاریخ دقیق آغاز سرایش متن معنوی وجود ندارد، اما براساس یکی از دیدگاه های اخیر، دفتر نخست از شش دفتر متنوی تا سال ۶۶۰ ق نوشته شده و سپس دیگر دفترها از سال ۶۶۲ ق به بعد نگاشته شدند (افشین وفایی و فیروزبخش ۱۳۹۳: ۱۵-۲۷).

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران. (ویزدان فرخی) ۲۹۹

□□. به نظر می‌رسد پست‌انگاشتن این شغل در این حکایت اژمثنوی (صرف‌نظر از مرادهای عرفانی شاعر) امر تازه‌ای نیست، چنان‌که راغب اصفهانی (د ۵۰۲ ق) آن را در کنار سه شغل دیگر و از جمله «حجامت» شغل اشخاص «سفله» یا دوفایه می‌داند و گزارشی در زیر عنوان «فکر من تولی صناعة دنیئة من الاکابر» دربارهٔ «طالوت» و دستیافتن او به پادشاهی و ماهیت «پست» یا «دقیق» دباغی به دست می‌دهد (راغب اصفهانی ۱۹۹۹: ج ۱، ۵۴۰).

□□. و البته پس‌از آن نیز روایت‌هایی با مضمون کلی مشابه اما در جزئیات متفاوت هم در دست است، چنان‌که در تاریخ‌شهری در سدهٔ دهم قمری شخصیت اصلی حکایت همان «کناس» امام محمد غزالی است (دوغلالت ۱۳۸۳: ۶۳۳).

□□. به‌طور کلی غزالی «کناسی» را در کنار «دباغی» و از نگاه دینی و شرعی نگریسته و از جهت در تبه‌دانی و «مخالطت» ایشان با «نجاست» و آلودگی ناشی از آن مشاغل شغلی «مکروه» دانسته است (غزالی ۱۳۸۱: ج ۲، ۱۸۰).

□□. راغب اصفهانی هم دربارهٔ بوی بد دباغان بشوخی از فراری‌بودن عطرها از دست ایشان سخن به میان می‌آورد (راغب اصفهانی ۱۹۹۹: ج ۲، ۴۳۳).

□□. روایت‌های معاصر از دباغ‌خانه تا اواخر دورهٔ قاجار در شهر تهران نیز مؤید همین توصیف پیش‌گفته است، چنان‌که گفته می‌شود کارگاه ایشان سراسر «آلودگی» و «تعفن» بود و از میان حوض‌های آب هفت‌گانه‌ای که برای انجام کار دباغی داشتند، هفتمین آن‌ها بیش از همه «تعفن و چرک و کثافات و کرم و حشرات» داشت و گویا همین «آلودگی» و «تعفن» موجب شده بود تا رمال‌ها و حساب‌گرها بتوانند عوام را برای دفع و رفع «سحر» و «جادو» و «طلسم» به تمسک‌جستن به آب آلودهٔ دباغ‌خانه هدایت کنند (شهری ۱۳۷۱: ج ۴، ۶۹-۷۰)، هرچند باور اخیر به منابع مؤخر مستند است اما به نظر می‌رسد باورهای یادشده ریشه‌های کهن‌تری داشته باشند. دیدگاه اخیر به اهالی تهران محدود نبوده است و در مناطق دیگر ایران از جمله کردستان و زنجان نیز برای بخ‌گشایی دختران و دفع طلسم و جادو آن شیوه رواج داشته است (سلیمی مؤید ۱۳۹۵: ۲۴۰-۲۴۱).

□□. اما نقش و کارکرد کناسان در چرخ تولید نیز قابل‌فهم است؛ زیرا «گردآوری کود در امر معیشت و اقتصاد روستایی ایران مقام‌نمایی داشته» و از آنجایی که بخشی از آن را «کود انسانی» تشکیل می‌داد، نقش کناسان در گردآوری آن از خانه‌های اهل شهر پررنگ بود (پطروشفسکی ۱۳۵۷: ۲۶۸)، اگرچه مطابق پژوهش اخیر اطلاعات دوغ مغول در این زمینه پراکنده است سفرنامه‌های دورهٔ صفویه اطلاعات دقیقی از کار آن‌ها را در دسترس قرار می‌دهد که ظاهراً از دوره‌های پیش و از جمله دوغ مغول به بعد معمول بوده است. برای نمونه در سفرنامهٔ پطروشفسکی (دلاواله ۱۳۸۴: ۷۳) یلسفرنامهٔ دومان به این چرخه اشاره شده است (Du Mans ۱۸۹۰: ۲۳۳-۲۳۴).

□□. و یا مولانا می‌گوید: «سوی کشنده آید کشته چنانکه زود/ خون از بدن به شیش‌حجام می‌رود» (مولوی ۱۳۸۴: ۳۵۱).

□□. در این معنا سعدی این کار را درباره «فاصد» یعنی «فصدکننده» کلوبرده و گفته است «درشتی و نرمی به هم در به است/چو فاصد که جراح و مرهم نه است» (سعدی ۱۳۸: ۱۷۳).

□□. در زبان فارسی «نحاس» به معنای «مس» بکار گرفته شده است (ادیب کریمینی ۱۳۸۵: ج ۱، ۷۱۶). سعدی در بوستان چنین سروده است: «و گر نقره اندوده باشد نحاس / توان خرکج دن بر ناشناس» (سعدی ۱۳۸: ۱۴۲).

□□. هر دو واژه «ضراط» و «حباق» در فرهنگ‌های لغت به معنای «تیز» و «باد شکم» آمده است.

□□. البته درباره برخی از ایلخانان از جمله ولاکو خان گفته می‌شود که به کیمیاگری توجه ویژه ای نشان می‌داد و از آن حمایت می‌کرد (Lane ۲۰۰۳: ۳۵؛ لین ۱۳۸۸: ۷۰). از این رو، شاید بتوان گفت در پرتو این توجهات، اقبال بیشتری در میان ایرانیان به این پیشه در این روزگار شده باشد.

کتاب‌نامه

آملی، شمس‌الدین (۱۳۸۱)، *نفائس الفنون و عرایس العیون* تصحیح ابوالحسن شعرانی و سیدابراهیم میانجی، تهران: اسلامیه.

ابراهیمی، معصومه (۱۳۹۹)، *دانش‌نامه فرهنگ مردم ایران* زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج، ذیل مدخل «آهن‌گری»، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

ابن‌بزاز، درویش توکلی (۱۳۷۶) *صفوة الصفات*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زوار.

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱)، *رحله*، تصحیح عبدالهادی تازی، ریاض اکادیمی المملکةالمغریبه.

ابن فوطی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۱)، *الحوادث الجامعة: روی دادهای قرن هفتم هجری*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

ادیب کریمینی، علی بن محمد (۱۳۸۵)، *تکملات الاصناف*، تصحیح علی رواقی با همکاری سیدزلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

اصابتی، محمد، محمود خالقان، و امیرعباس پرکنی (۱۳۹۳)، *مجموعه مقررات مشاغل سخت و زیان‌آور تهران*: فدک.

افشین‌وفایی، محمد و پژمان فیروزبخش (۱۳۹۳)، «سرایش و کتابت مثنوی» *بخارا*، س ۱۶، ش ۱۰۴.

افلاکی، احمد بن اخی ناطور (۱۳۸۵)، *مناقب العارفین*، تصحیح تحسین یازنجی، تهران: دنیای کتاب.

پرتو بیضایی کاشانی، حسین (۱۳۸۲)، *تاریخ ورزش باستانی ایران (زورخانه)* تهران: زوار.

پتروشفسکی، ایلیا پائولوویچ (۱۳۵۷)، *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: نیل.

جوینی، عظاملک (۱۳۸۵)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.

پژوهشی مقدماتی دربارهٔ صدمات ناشی از کار پیشه‌وران. (یزدان فرخی) ۳۰۱

چنگیزی، اسماعیل (۱۳۹۳)، *دانش‌نامهٔ جهان اسلام زیر نظر غلامعلی حداد عادل*، ج ۱، ذیل مدخل «دباغی»، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، نسخهٔ الکترونیکی: <<https://rch.ac.ir/article/Details/9102>>

خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۸۸)، *اخلاق ناصری*، تصحیح مجتبی مینوی و مجتبی حیدری، تهران: خوارزمی.

دلاواله، پیترو (۱۳۸۶)، *سفرنامهٔ پیترو دلاواله ترجمهٔ شعاع‌الدین شفا*، تهران: علمی و فرهنگی.

دوغلان، میرزا محمدحیدر (۱۳۸۳)، *تاریخ رشیدی*، تصحیح عباس‌قلی غفاری‌فرد، تهران: میراث مکتوب.

ذیلابی، نگار (۱۳۹۶)، «حرفه‌آهن‌گری در منابع اسلامی از منظر تاریخ اجتماعی» *تاریخ و تمدن اسلامی*، پیاپی ۲۶، ۳۹-۶۰.

رازی، عبدالجلیل (۱۳۹۱)، *بعض مثالب النواصب فی نقش بعض فضائح الروافض: معروف به نقض*، تصحیح‌میر جلال‌الدین محدث ارموی، تهران: سازمان چاپ و نشر.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین (۱۹۹۹)، *محاضرات الادباء و محاورات الشعراء و البلغاء* بیروت: دار الارقم بن ابی الارقم.

رضوی، ابوالفضل (۱۳۸۸)، *شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان تهران*: امیرکبیر.

زمانی، کریم (۱۳۷۷)، *شرح جامع مثنوی معنوی* تهران: اطلاعات.

سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۱)، *بوستان*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۴)، *گلستان*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

سلیمی مؤید، سلیم (۱۳۹۵)، *دانش‌نامهٔ فرهنگ مردم ایران* زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۲، ذیل مدخل «دباغی»، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

شهری، جعفر (۱۳۷۱)، *طهران قدیم* تهران: معین.

شریحی‌نخای، صباح‌ابراهیم سعید (۱۹۷۶م)، *الاصناف فی العصر العباسی* نشأتها و تطورها بغداد: وزارة الاعلام.

شریحی‌نخای، صباح ابراهیم سعید (۱۳۶۲)، *اصناف در عصر عباسی* ترجمهٔ هادی عالم‌زاده، تهران: دانشگاهی.

عبید زاکانی (۱۹۹۹)، *کلیات عبید زاکانی* تصحیح محمدجعفر محجوب، نیویورک: بیبلیوتیکا پرسیکا.

غزالی، امام محمد (۱۳۸۳)، *کیمیای سعادت* به تصحیح حسین خدیو‌جم، تهران: امیرکبیر.

غزالی، امام محمد (۱۳۸۹)، *احیاء علوم‌الدین*، ترجمهٔ حسین خدیو‌جم، تهران: علمی و فرهنگی.

فرهنگ بزرگ سخن (۱۳۸۱)، به سرپرستی حسن‌نوری، تهران: سخن.

کیوانی، مهدی (۱۳۷۹)، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی* زیر نظر کاظم بجنوردی، ج ۲، ذیل مدخل «اصناف»، تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

کیوانی، مهدی (۱۴۰۰)، *بازرگانی و اصناف پیشرو در عهد صفوی* تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

لغت‌نامه (۱۳۷۷)، به کوشش علی‌اکبر دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.

لین، جورج (۱۳۸۸)، *ایران در اوایل عهد یلخانی، رنسانس ایرانی ترجمه ابوالفضل رضوی*، تهران: امیرکبیر.
متین، پیمان (۱۳۹۴)، *دانش‌نامه فرهنگ مردم ایران*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۳، ذیل مدخل «حجامت»، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۹)، *تاریخ گزیده تصحیح عبدالحسین نوایی*، تهران: امیرکبیر.
المشیری، مجتبی و احمد رضا بهنیا فر (۱۴۰۱)، «تحلیل حقوقی و اخلاقی بازنشستگی پیش از موعد، از کارافتادگی و فوت در مشاغل سخت و زیان‌آور»، *اخلاق در علوم و فناوری*، س ۱۷، ۲۴-۲۸.
موسی‌پور بشلی، ابراهیم (۱۳۹۵)، *دختری شهروزندگی و زانف: پژوهش بر فرهنگ دست‌نمزد معادلی‌ان*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۹۲۹م)، *مثنوی معنوی*، تصحیح رینولد الین نیکلسون، لیدن: بریل.
مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۹)، *دیوان کبیر شمس تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر*، تهران: طایه.
نسفی، عزالدین (۱۳۸۹)، *کشف الحقائق*، تصحیح احمد مهدوی دامغانی، تهران: علمی و فرهنگی.

Du Mans, R. (۱۸۹۰), *Estat de la Perse en ۱۶۶۰, par Charles Schefer*, Paris: Libraire de la Societe Asiatique de l'Ecole des Langue Orientales Vivantes.

Floor, W.M. (۱۹۷۵), "The guilds in Iran: an overview from the earliest beginning till ۱۹۷۲", *Z. D. M.G.*, vol. ۱۲۵, ۹۹-۱۱۶.

Floor, W.M. (۱۹۸۷), "Asnaf", in: *Encyclopedia Iranica*, London and New York: Luzac.

Keyvani, M. (۱۹۸۲), *Artisans and guild life in the later Safavid period: Contributions to the social-economic history of Persia*, Berlin: Klaus Schwarz.

Lambton, Ann K.S. (۱۹۹۶), *Continuity and changes in medieval Persia: Aspects of administrative Economic and Social History ۱st - ۱۳th Century*, London: I.B. Tauris & Co Ltd.

Lane, George (۲۰۰۳), *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: a Persian renaissance*, New York: Routledge Curzon.

Lewis, B. (۱۹۳۷), "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, vol. ۸, no. ۱, ۲۰-۳۷.

Massignon, L. (۱۹۴۹), "Islamic Guild", in: *Encyclopedia of social sciences*, vol. viii, New York, The Macmilan, Company, ۲۱۴-۲۱۶.